

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 5, p. 107-118, September 2013

Eski Mezopotamya'da Tıp Medicine in Ancient Mesopotamia

Ebru Mandacı UNCU
Ankara Üniversitesi - Ankara

Öz: Bu makalede Eski Mezopotamya'da tıp konusu incelenerek Mezopotamya tıbbının bilim, din ve büyüculüğü birarada değerlendirdiği tespit edilmiştir. Mezopotamyalı hekimler hastalıkları kendi hazırladıkları bitkisel ilaçlar ile tedavi edip farklı cerrahi yöntemler uygulamalarına rağmen hastalıkların nedenlerini dini sebeplere bağlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Tıp, Hastalık, Din, Büyü.

Abstract: This article examines the medicine in ancient Mesopotamia and illustrates that science, religion and witchcraft were intertwined in the ancient Mesopotamia. Although Mesopotamian physicians cured diseases with drugs they had prepared and employed various surgical methods, they considered religious reasons as core causes of diseases.

Keywords: Mesopotamia, Medicine, Disease, Religion, Witchcraft

Giriş

Her dönemde insanoğlunun en büyük arzularından birisi, ölümsüzlük ve uzun yaşama olmuştur. İnsan bu arzusundan dolayı önce mitlerde ölümsüzlüğü aramış, çeşitli denemelerden sonra bunu başaramayınca ölüme boyun eğmek zorunda kalmıştır. Ölümsüzlüğün mümkün olmadığını gören insan bu sefer de en azından ayakta kalmanın, uzun yaşamanın sırlarını aramaya başlamıştır.¹ Her uygarlığın, her dönemin toplumlarında uzun yaşama arayışlarında akla yatkın olan ya da olmayan davranışlar olmuştur. Bu durumun en belirgin olduğu alan, hastalıklarla mücadele etmektir. Eski toplumlarda hastalıklar hem can sıkıcı hem de akıl almaz durum olarak görülmüştür ve mantık bunlardan kurtulmayı başaramamıştır. Eski Mezopotamya toplumları da bu akıl almaz durumla, yani hastalıklarla mücadele vermişler ve Mezopotamya tıbbını ortaya koymuşlardır.²

Mezopotamya denilince kuşkusuz akla Sümer, Babil ve Asur gelmektedir. Bu bölge kültürü, tarihi ve arkeolojisi üzerine birçok bilgiye sahibiz. Ancak tıp alanında aynı kaynak zenginliğine sahip olduğumuzu söyleyemeyiz.³ Mezopotamya tıbbı ile ilgili bilgilerimiz

¹ V. Donbaz, "Mezopotamya ve Anadolu'da Eski Tıp", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, İstanbul 1993, s. 319.

² J. Bottero, *Eski Yakınoğu-Sümer'den Kutsal Kitap'a*, Çev. Adnan Kahiloğulları vd., Dost Yay., Ankara 2005, s. 168.

³ Ü. Serdaroglu, *Eskiçağda Tıp*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul 1996, s. 5.

elkitabı ve reçetelerden ibaret olan tıbbi metinler, kanun maddeleri ve edebi metinlere dayanmaktadır.⁴

Mezopotamya tıbbi konusunda sözünü ettiğimiz belgelerin büyük bir çoğunluğu “*Asurbanipal Kitaplığı*”nda⁵ bulunmuştur. Bu belgeler M.Ö. 7. yüzyıl dönemine aittir. Oysa bunlar genellikle çok daha eski belgelerden kopya edilmişlerdir. Mezopotamya'nın en eski tıp tabletleri M.Ö. üçüncü binyılın sonlarında Sümerler tarafından kaydedilmiştir.⁶ Bu tabletlerin en eskisi Sümerli bir hekim tarafından oluşturulmuştur. M.Ö. üçüncü binyılın sonlarına doğru yaşamış olan hekim, meslektaşları ve öğrencileri için en değerli tıbbi reçetelerini bir araya getirmiştir. İnsanlık tarihinin bilinen en eski tıp “*elkitabı*” olan bu belge, bir Amerikan kazı ekibince ortaya çıkarılıp, Philadelphia Üniversitesi Müzesi'ne götürülmüştür. Bu tablet üzerinde ilk çalışan Dr. Leon Legrain olmuştur. Ancak bu tek başına çivi yazısı uzmanını aşan bir durumdur. Daha sonra Kramer'in çalışmış olduğu tabletin kimyasal içeriklerini inceleyen Philadelphialı bir kimyager olan Martin Levey olmuştur. Kramer ve Levey'in birlikte haftalarca çalışması sonucunda, insanlığın ilk ilaç formülleri kitapçığının okunabilir kısımları bilime kazandırılmıştır.⁷

Sümerler tarafından oluşturulan buna benzer ilaç formülü ve reçeteler daha sonra Asurlu hekimler tarafından da kopyalanarak kullanılmıştır. Tabletler üzerindeki bu metinlerde tıbbi konular, hastalıklar çok özet olarak belirtilmiş ve daha çok neler yapılacağı anlatılmıştır.⁸ Asurlular zamanından kalma ve Nabû-leu adlı bir doktorun kaydetmiş olduğu bir tablet de bu genel özellikleri taşımaktadır. Bu tablet üç kolon halinde tertiplenmiştir. Birinci kolonda bitki adı, ikinci kolonda hangi hastalığa iyi geldiği, üçüncüsünde ise ilacın hazırlanması ve kullanma şekli yazılmıştır.⁹

Babil tıbbi için en önemli belgeyi ise “*Hammurabi Kanunları*”¹⁰ oluşturur. Kanun maddelerinde hekimlerden ziyade cerrahlar konu edilmiştir. Maddeler incelendiğinde cerrahların başarılı oldukları zaman ödüllendirildikleri, aksi takdirde cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca kanunlar cerrahların ne kadar ücret alacağını da belirlemiştir.

⁴ A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago 1964, s. 289.

⁵ Asur kralı Asurbanipal (M.Ö. 668-627) bilime ve sanata büyük ilgi duymuş bir hükümdardır. Ortadoğu'nun sistemli bir şekilde kataloglanmış ilk kitaplığını kurmuştur. 22 000'in üzerinde tablettten oluşan kitaplık, tapınak kitaplıklarından toplanmış metinlerin asıllarından ya da kopyalarından oluşturulmuştur. Tabletlerdeki metinler edebiyat, tarih, felsefe, astronomi ve tıp ile ilgilidir. Bu tabletlerden günümüze kadar gelenlerin çoğunluğu British Museum'da ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinin Çivi yazılı Belgeler Arşivi'nde korunmaktadır. A. Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yay., İstanbul 2002, s. 301.

⁶ A. Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 411.

⁷ S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yay., İstanbul 1999, s. 86-87.

⁸ Serdaroğlu, *a.g.e.*, s. 6.

⁹ Sayılı, *a.g.e.*, s. 424.

¹⁰ Hammurabi Kanunları, Babil kralı Hammurabi (M.Ö. 1793-1750) tarafından oluşturulmuştur. Hammurabi, ülkesinde geçerli örf ve adet hukukunu, hâkimlerin verdiği kararları, emrindeki üst düzeydeki hukukçulara mantıklı bir sıralamayla derletip, kısmen üzerinde reformlar yaparak, 282 maddelik geniş bir kanun kodeksi meydana getirmiş ve Babil şehrinde Esagile tapınağındaki kendi heykelinin önüne diktirdiği diorit taşından bir stel üzerine bunları yazdırarak halka ilan etmiştir. Yasa maddeleri; adaletin yerine getirilmesine karşı suçlar, mülke karşı işlenen suçlar, arazi ve ev, ticaret ile alışveriş, evlilik ve aile mülkiyeti, saldırı ve sakatlama, meslek adamlarınca işlenen suçlar, fiyatlar ve ücretler gibi konuları içerir. Bkz. B. Dinçol, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul 2003, s. 8.

Öğrenmiş olduğumuz en ilginç bilgiler ise cerrahların ne tür cerrahi faaliyetlerde bulduklarıdır.¹¹

A- Eski Mezopotamya’da Hekimler

Mezopotamyalılar hayatın özünün su olduğuna inanmışlardır. Sümerler, hekimleri anlamı “*suyu tanıyan kimse*” olan A.ZU kelimesiyle adlandırmışlardır.¹² Akadca’da bu kelimenin karşılığı olarak “*asû*” sözcüğü kullanılmıştır.¹³ Mezopotamya’da hekimliğin en basit şekli, hekimlerin suya bakarak hasta hakkında bilgi vermeleri şeklinde olmuştur. Bu sebeple olsa gerek ki hekimleri “*suyu tanıyan kimse*” olarak tanımlamışlardır. Hekim bir kabin içine su koyup, suyun üzerine bir damla zeytinyağı damlattıktan sonra damlanın şekli ve hareketine göre hastanın iyi mi olacağı ya da aksi mi gerçekleşeceği hususunda bilgi vermiştir.¹⁴

Mezopotamya tıbbi dini görüşlerle de tamamen iç içe bir durumda gelişmiştir. Mezopotamya tıbbını sihirden ayırmak oldukça güçtür. Rahip ve büyücü sınıf için ise Akadca “*āšipu*”¹⁵ kelimesi kullanılmıştır. Mezopotamya’da tıp eğitimi de tapınaklara bağlı okullarda yapılmıştır. Asurlular zamanında saraya geçen hekimler görevlerine başlarken ant içmişlerdir.¹⁶ Hekimlik ve büyücülük ilgili tıp ve psikolojik yardımlar geniş kapsamlı olarak M.Ö. 2000 yıllarından sonra olmuştur. Rahip ve büyücü sınıf daha çok ayinlere önem verirken hekimler çeşitli iksir, sargı, eriyik ve lapa gibi ilaçlar kullanarak hastayı tedavi etmişlerdir. Bu gelenek uzun süre devam etmiş, tıp ile üfürükçülük bir arada uygulanmıştır.¹⁷ Büyücü ve rahipler ile hekimler bazen beraber çalışmışlardır. Her ikisinin hastayı iyileştiremediği hallerde ise hem hekimin hem de büyücü sınıfın kullandığı usullerden bazıları yedi gün yedi gece, sabah akşam uygulanmıştır.

Hekimler işlevleri yönünden rahiplerden ayrıldıkları gibi, aldıkları ücret yönünden de rahip sınıfından ayrı tutulmuşlardır. Hekimlik daha çok bir zanaatkâr sınıfı olarak kabul görmüştür. Hekimlerin yaptıkları ameliyat ve tedavilerin ücretleri ile yaptıkları hataların cezaları da diğer zanaatkârlara uygulanan cezalarla hemen hemen aynı olmuştur.¹⁸

Hekimlerin almış oldukları ücret, ceza ve uyguladıkları ameliyat ile tedavi şekilleri hususunda bilgi edindiğimiz yegâne kaynak “*Hammurabi Kanunları*”dır. Hammurabi Kanunları’nın 215. maddesinde yer alan ibarelerden hem hekimin gerçekleştirdiği cerrahi operasyon hem de kullandığı aletler ile aldığı ücret hakkında bilgi edinebiliyoruz. İlgili maddenin çevirisi şöyledir:

Eğer bir hekim, ağır yaralı bir adamı bronz neşterle ameliyat edip, adamın hayatını kurtarırsa (yaşatırsa) veya adamın alnını veya şakağını bronz neşterle açıp, adamı yaşatırsa 10 şekel gümüş alacaktır.

Maddeden de anlaşıldığı üzere Mezopotamyalı hekimler baş bölgesi gibi vücudun önemli kısımlarında operasyonlar gerçekleştirmişlerdir. Hekimlerin kullandıkları başlıca alet ise bronz neşter olmuştur. Elbette ki operasyonlar her zaman başarılı olamamıştır. Böyle

¹¹ Serdaroğlu, *a.g.e.*, s. 6.

¹² Gündüz, *a.g.e.*, s. 302.

¹³ Kelime anlamı için bkz. *CDA*, s. 26.

¹⁴ G. Ataç, “Sumerde Hekimlik” *Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri*, No: 3, s. 6.

¹⁵ Kelime anlamı için bkz. *CDA*, s. 28.

¹⁶ Sayılı, *a.g.e.*, s. 414.

¹⁷ Donbaz, *a.g.b.*, s. 326.

¹⁸ Donbaz, *a.g.b.*, s. 329.

durumlarda ise hekimler cezalandırılmıştır. Kanunların 218. maddesinden ise bununla ilgili bilgi edinmek mümkündür:

Eğer hekim, ağır yaralı adamın bronz neşterle üzerinde çalışıp adamın ölümüne sebep olursa veya adamın göz bölgesini bronz neşterle açıp, adamın gözünü kör ederse, (hekimin) bileklerini keseceklerdir.¹⁹

İlgili maddede, cerrahların başarısızlıklarının cezalandırılması söz konusudur ve cerrahlığı tehlikeli bir meslek haline sokan bir zihniyetin varlığı görülmektedir. Bir cerrah, mesleği için çok önemli olan ellerinin kesilmesi tehlikesi ile karşı karşıyadır. Fakat daha sonraki çağların benzer tedbirlerine bakılırsa, bu kanunların nadiren uygulanmış olması gerekmektedir. Bu kanun maddelerini mesleğini kötüye kullananlara karşı bir tedbir olarak düşünmek doğru olacaktır. Başka bir deyimle, bu gibi kanunların hekim sınıfından kişilerin mesleklerini kötüye kullanmalarına karşı toplumu kanun yoluyla korumak amacı ile oluşturulmuş olduğu ifade edilebilir.²⁰

B- Eski Mezopotamya'da Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri

Eldeki mevcut kaynaklardan hekimlerin hastalığı teşhis yöntemleri konusunda bilgi edinmemiz mümkündür. Mezopotamyalı hekimler klinik semptomları çok dikkatli bir şekilde gözlemlemişlerdir. Genellikle hastanın evine giden hekim, ona sorular sorarak hastalığını sonlandırmıştır. Hekim öncelikle hastanın rengini, genel görüntüsünü ve hareketlerini incelemiştir. Hastanın soluğunu ve bağırsak sesini dinlemek, el ile dokunarak vücut ısısını ölçmek ve hastanın nefesinin kokusuna bakmak teşhis için kullanılan yöntemler olmuştur.²¹ Hekimin teşhis için kullandığı yöntemlerde; ağız ve dilin durumu, idrarın görüntüsü, gözlerin manzarası gibi durumlar üzerinde de durulmuştur. Örnek olarak şunları verebiliriz: Hastanın ağzı kırmızı ise hasta iyi olacaktır, siyah ise hasta ölecektir. İdrar kırmızı ise hasta iyileşecektir, şayet hasta idrarını yapamıyorsa o kişi ölecektir.²²

Mezopotamyalı hekimler, insan vücudunun dış ve iç organlarını, bir anlamda anatomik bir sisteme göre bölgelere ayırmışlardır. Onlar göz ve kulakların dikkatin bulunduğu yeri, hızlı atan kalbin anlayışı, heyecanla hareketlenen akciğerlerin duyguyu belirttiğini düşünmüşlerdir. Mezopotamya insanı nabzın atışının kan dolaşımı hızıyla ilgili olduğunu da algılayabilmiştir. Bazı akıl hastalıkları tanılanabilmiş ve bunların tedavisi için sihre başvurulmuş bir tür psikoterapi uygulanmıştır. Hekimler göz hastalığını çok yakından incelemişler ve bu hastalıkları iyileştirmek için göz banyoları, merhemler ve çeşitli yağlar kullanmışlardır. Ayrıca miyopluk ve hipermetropluk gidermek için mercekler kullanılmıştır.²³ Belgelerden göz hastalıklarına karşı bir takım otları kaynatarak yağ içerisinde bir merhem yaptıkları ya da bakır madenini arpa suyuna karıştırarak bununla hasta gözü yıkadıkları öğrenilmektedir.²⁴ Yine ilgili tabletlerde; boğaz, kulak, kalp, akciğer, karaciğer, mide, bağırsak, idrar yolları ve cilt rahatsızlıkları hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş ve bunların belirtileri ile tedavi yolları açıklanmıştır. Sarılık hastalığının karaciğerden kaynaklandığı fark edilebilmiştir.

¹⁹ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yay., Ankara 2002, s. 206.

²⁰ Sayılı, *a.g.e.*, s. 434.

²¹ J. Scurlock-B. R. Andersen, *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2004, s. 8.

²² Sayılı, *a.g.e.*, s. 425.

²³ Gündüz, *a.g.e.*, s. 303.

²⁴ Ataç, *a.g.m.*, s. 3.

Mezopotamyalılar diş çürümesini ise kurt yeniği olarak düşünmüşler ve çürük ya da ağrıyan dişi çekmişlerdir.²⁵

Mezopotamyalılar'ın dişçilikleri konusunda sadece bir sihir formülü bulunmuştur. Anlaşıldığına göre diş siniri kurt sanılıyor ve diş çekiliyordu. Söz konusu tablette kurdun Tanrı Şamaş ile Ea'nın huzuruna çıkarak ağladığı ve rızkının ne olduğunu sorduğu kaydedilmiştir. Aldığı cevapta kendisine incir, incir ağacı ve narın rızık olarak verildiğini duyan kurt “*dişle diş eti arasında yaşayayım ve bunların dibini kemirerek kan içeyim*” diye yalvarmıştır. Diş çürümesine karşı kullanılan sihir formülü tamamen bu hikâyeye dayanmaktadır.²⁶

Mezopotamyalı hekimler sindirim ve solunum organlarına ilişkin hastalıklar üzerinde çok durmuşlardır. Özellikle safra kesesini iyi bildikleri anlaşılmaktadır. Safra kesesi rahatsızlıklarında hastaya suya keskin şarap karıştırılarak içirilmiştir. Ayrıca hastaya dana sütü vermişler ya da dana sütüne veya acı içkilere hurma şarabı karıştırarak kullanmışlardır. Safra kesesinin acılığına karşı acı ilaç kullanarak her hastalığın kendine benzer bir madde ile tedavi edilmesi usulünü geliştirmişlerdir.²⁷

Ayrıca tabletlerde idrar yolları, üreme organları ve anüs ile ilgili hastalıklar hakkında oldukça çok bilgi verilmiş ve tedavi şekilleri anlatılmıştır. Ayak ve bacaklardaki rahatsızlıklar üzerine de bilgiler ve tedavi usulleri söz konusu edilmiştir.²⁸

Hastalıklar ve bunlara uygulanan tedaviler hususunda elimizde hükümdarlara yazılmış mektuplar da mevcuttur. Buna en güzel örnek, Asarhaddon'un hekimi Arad-Nanay'ın yazmış olduğu mektubu verebiliriz. Sayılı'dan nakletmiş olduğumuz mektupta hekim şöyle yazmıştır:

Hünkârım Efendime. Hizmetkârın Arad-Nanay'dan Hünkârım Efendime selamlar. Nimutra ve Gula Hünkârım Efendime mutluluk ve sağlık ihsan etsinler. Hükümdarımın oğluna sıcak selamlar. Kendisi için tavsiye ettiğim tedavi her çift saatin üçte ikisi fasılasıyla tatbik edilmelidir. Muğ'lerin reisinin dün burun kanamasının şiddetli olduğu yolunda verdiği habere gelince, pansumanlar doğru yapılmamış. Pansuman, solunuma müdahale edecek ve kanın ağız içine akmasına sebep olacak şekilde, burnun kanatlarına tatbik edilmiş. Hava temasını engelleyecek şekilde burun, sonuna kadar tamponlanmalıdır. Böyle yapılıncaya kanama duracaktır. Hünkârım arzu ederse yarın tekrar hastayı ziyarete geleyim. Bundan böyle işlerin iyi gideceğini ümit ediyorum.²⁹

Mektuptan anlaşılacağı üzere, Mezopotamyalılar burun kanamasını tamponla durdurmuşlardır. Bir insan kan kaybettiğinde güçsüzleşmekte, çok kan kaybettiği zaman ise hayatını kaybetmektedir. Mezopotamyalılar'ın kanın önemini fark etmiş oldukları açıktır. Mezopotamyalılar için kan hayat demektir ve bu sebeple karaciğere büyük önem vermişlerdir. Karaciğere önem verilmesinin nedeni, bütün organlar içinde en çok kan taşıyan organ olmasından kaynaklanmaktadır. Onlar, zamanla karaciğerin hayatın merkezi olduğu sonucuna varmışlardır. Bu sebeple de hayvan karaciğerinin incelenmesine dayanan bir kehanet sistemi geliştirilmiştir.³⁰

Mezopotamyalılar, karaciğere bakarak hastalığın iyi olup olmayacağını anlamaya çalışmışlardır. Hastanın akıbetinin anlaşılması için kendi karaciğeri çıkarılamayacağı için bir

²⁵ Gündüz, *a.g.e.*, s. 303.

²⁶ Sayılı, *a.g.e.*, s. 436.

²⁷ Ataç, *a.g.m.*, s. 3.

²⁸ Sayılı, *a.g.e.*, s. 431.

²⁹ Sayılı, *a.g.e.*, s.422.

³⁰ C. A. Ronan, *Bilim Tarihi*, TÜBİTAK Yay., Ankara 2003, s. 37.

kuzu ya da koyun kurban edilerek bunun ciğeri incelenmiştir. Hastanın yerine bir hayvan kurban ederek karaciğerin şekline, duruşuna ve üzerindeki intizamsızlıklara göre hastanın ne olacağı hususunda kehanette bulunmuşlardır.³¹ Aslında hayvanın bütün iç organları incelenmiştir, ancak inceleme özellikle karaciğer üstünde yoğunlaşmıştır. Kurbanın iç organlarında karşılaşılan her türlü olağandışılık özel bir ön belirtinin karşılığı olarak görülmüştür. Karaciğer incelemesinde, her biri ayrı bir durumun ima ettiği ön belirtiyi içeren kilden yapılmış örnekler aracılığıyla kolaylaşmıştır.³² Bugün elimizde açıklayıcı bilgiler taşıyan ve kehanette kullanılan karaciğerlerin kilden yapılmış modelleri mevcuttur. Bunlardan ve çok sayıda metinden öğrendiğimize göre, kâhinler karaciğeri meydana getiren beş yuvarlakça parçayı incelemiş ve kehanetlerini bu parçaların durumuna göre yapmışlardır.³³

Kehanetle ya da teşhisle belirlenen hastalıkları, Mezopotamyalı hekimler kendilerinin hazırlamış olduğu ilaçlar ile tedavi etmişlerdir. Onlar tabletler üzerine yazdıkları ilaç reçetelerinde, ilacı oluşturan maddelerin adlarını ve ilacın nasıl kullanılacağını belirtmişlerdir. Bu reçeteler düzenlenmeleri ve içerikleri yönünden şu şekilde sınıflandırılabilir:

Hastalık belirtilmeden yazılmış ilaç bileşimleri.

Belirli bir hastalığa ilişkin bir ilacın bileşimi.

Çeşitli hastalıklara ilişkin, kitap oluşturacak şekilde düzenlenmiş olan çok sayıda ilaç bileşimi.

Belirli bir hastalığa tutulmamak için kullanılacak ve günümüzün aşularına benzer ilaçlar.³⁴

Hekimler bu ilaçları üç safhada hazırlamışlardır: pişirmeden önce, pişirme ve soğutma safhası. Bahsedilen safhalardan sonra ilaçlar; bandaj, yağ, lapa, iksir, hap, fitil, tampon, şırınga ve tütsü olarak hastaya uygulanmıştır.³⁵ Hekimlerin bu formlarda sunduğu ilaçlarla tedavi süresinde, sihirli sayıların etkisi olduğu düşünülmüş ve sayıların ilacı daha etkili hale getirileceğine inanılmıştır. Bu sayılar arasında üç ve yedi ile katları en çok tercih edilenler olmuştur. İlaçlar üç, yedi, yirmi bir tane olmak üzere uygun görülen kullanım şekliyle hastaya verilmiştir. Ayrıca, bitkisel ilaçların dolunay gibi uğurlu zamanlarda veya bundan yedi gün önce ya da yedi gün sonra toplanmış malzemeden yapılması gerektiği düşünülmüştür.³⁶

Uğurlu zamanlarda toplanması gerektiğine inanılan bu bitkilere; hardal, kekik, erik ağacı, armut, incir, söğüt, mana bitkisi, köknar ve çam ağacını örnek olarak verebiliriz. İlaçların ana maddelerini bu bitkiler ile beraber hayvansal ve mineralsel kaynaklar sağlamıştır. Kullanılan gözde mineraller arasında sodyum klorür (tuz), ırmak zifti ve rafine edilmemiş yağ vardır. Hayvanlar âleminden de yün, süt, kaplumbağa kabuğu ve su yılanından yararlanılmıştır.³⁷ İlaç yapımında kullanılan sıvılar ise su, bira, şarap, sirke, kan, susam yağı, süt, kuyruk yağı, iç yağı, kemik iliği ve idrardır. Hekimler kırarak ezdikleri maddeleri bu sıvılarınla karıştırarak kullanmışlardır.³⁸

Söz konusu sıvılardan daha çok iksir ve losyon yapımında yararlanılmıştır. Örneğin iksiri oluşturan maddeler genellikle bira içinde eritilerek kullanılmıştır. İksirler şiddetli baş ağrısı, baş dönmesi, göz rahatsızlıkları, bağırsak gazı ve mide bulantısı gibi durumlarda

³¹ Ataç, *a.g.m.*, s. 4.

³² S. de Martino, *Hittitler*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Dost Yay., Ankara 2006, s. 103.

³³ Ronan, *a.g.e.*, s. 37.

³⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s. 304.

³⁵ Donmaz, *a.g.b.*, s. 328.

³⁶ Ronan, *a.g.e.*, s. 35.

³⁷ S. N. Kramer, *Sümerler*, Çev. Özcan Buze, Kabalcı Yay., İstanbul 2002, s. 134.

³⁸ Donbaz, *a.g.b.*, s. 327.

uygulanmıştır.³⁹ Elimizde Sümerler'den kalma olup Kramer tarafından nakledilen ve 145 satırdan oluşan tıbbi tablet vardır ve bu tablettten iksirlerin içeriği hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Söz konusu tabletteki 10 numaralı reçetenin çevirisi şöyledir:

Armut ve “manna”-bitkisinin köklerini toz haline getiriniz; (toz haline getirilmiş otları) biranın içine dökünüz (ve) (hasta) kişiye içiriniz.

Reçete 11 ise şu karışımı içermektedir:

Nignagar-sebzemesinin tohumlarını, sarısakızı (?) (ve) kekiği toz haline getiriniz; biranın içine dökünüz (ve hasta) kişiye içiriniz.⁴⁰

Losyonlar da yine iksirler gibi değişik sıvılarla karıştırılarak oluşturulmuştur. Mezopotamyalılar bu bileşimleri vücudun hastalıklı kısmını yıkamak için kullanmışlardır. Ayrıca, göz rahatsızlıkları ile burun iltihabı gibi durumlarda da kullanıldığı bilinmektedir. Merhemler ise içeriklerini oluşturan maddelerin yağ ya da reçine ile karıştırılmasıyla elde edilmişlerdir. Mezopotamya merhemlerinin ilginç özelliği, taşın ezilerek kum haline getirilip bileşime karıştırılmasıdır. Bu merhemler daha çok baş ve şakakların, boyun ve bacak gibi bölgelerin ovulmasında kullanılmıştır. Fitillerin yapılış şekillerine bakıldığında, bunların da değişik bileşenlerin ezilmesi ve elenmesi ile hazırlandığı görülmektedir. Daha sonrasında küçük yumrular haline getirilen fitiller kullanılmadan önce koyun yağı ile yağlanmışlardır. Mezopotamyalılar kabukları ezerek, bunları bira, şarap, süt, sirke ya da idrar gibi sıvılarla karıştırarak bir nevi yakı elde etmişlerdir. Bunları bandaj üzerine serpmek suretiyle hasta bölgeye uygulamışlardır.⁴¹ Kramer'in nakletmiş olduğu ilaç reçetelerinden yakılarla ilgili de bilgi edinmekteyiz ve 5 numaralı reçetenin çevirisi şöyledir:

İrmak çamurunu toz haline getiriniz (ve)...; bunu suyla yoğurunuz; ham yağla ovunuz (ve) yakı olarak bağlayınız.

Aynı reçetelerden yutularak alınan ilaçlarla ilgili olarak da 9 numaralı reçeteyi örnek verebiliriz. Reçetede aşağıdaki işlem anlatılmaktadır,

.... bitkisinin sakızı üzerine sert bira dökünüz; bir ateş üzerinde ısıtınız; bu sıvıyı ırmak zifti yağına dökünüz (ve) (hasta) kişiye içiriniz.⁴²

C- Mezopotamya Tıbbında Din Ve Büyünün Yeri

Her zaman ve her yerde olduğu gibi Mezopotamya'da da sık sık insanların üzerine çöken çeşitli felaketler yaşamı zorlaştırmıştır. Din, bu felaketlere karşı savunma sağlamış, özellikle de hastalıklar söz konusu olduğunda imdada yetişmiştir.⁴³ Eski toplumlarda tıp ve din, kişinin kötü güçlere karşı savunulmasını amaçladıkları için her zaman bağlantılı olmuşlardır. Din, ilk uygarlıklarda net bir biçim almaya başlayınca, tıp da yavaş yavaş tapınaklarda gelişmiştir. Büyücüler insanları hasta edecek ya da iyileştirecek büyüler yapmış, kötü talihi ve hastalığı uzakta tutacak tılsımlar geliştirmişlerdir. Bu tür yaşamsal sırların koruyucuları olarak büyücüler zamanla ayrı bir sınıf oluşturmuşlardır.⁴⁴

Diğer taraftan Eski Mezopotamya'da bilinen pek çok bitkisel ilaç ve bazı cerrahi yöntemler olmasına rağmen hastalıkların nedenleri anlaşılamamıştır. Hastalıklar çoğunlukla

³⁹ J. Scurlock, *Macigo-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*, BRILL. STYX, Boston 2006, s. 64.

⁴⁰ Kramer, *a.g.e.*, s. 132.

⁴¹ Scurlock, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁴² Kramer, *a.g.e.*, s. 131-132.

⁴³ J. Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 94.

⁴⁴ *Khalkedon*, “Tıp Tarihi”, İstanbul 1998, s. 8-9.

günahların cezası olarak düşünülmüş ve tanrıların veya tanrının temsilcisi olarak çalışan ifritlerin işi olarak değerlendirilmiştir. Bazı hastalıklar nedeni olduğu düşünülen tanrı ya da ifriti işaret edecek şekilde tanımlanmıştır.⁴⁵ Oates'ten nakledeceğimiz bir bölümde bunu açıkça görebiliyoruz. İlgili bölümün çevirisi şöyledir:

Eğer hasta başım başım diye bağıyorsa, bu bir tanrının işidir. Eğer dişlerini gıcırdatıyor ve elleri ayakları titriyorsa, sebep tanrı Sin'dir; hasta ölür.⁴⁶

Ayrıca belirli ifritlerin özel hastalıklara neden olduğu da hayal edilmiştir. Örneğin, vebayı Namtar, sıtmayı Idpa adında şeytanların yaptığı düşünülmüştür. Idpa insanın kafasına, Namtar yaşamına, Alal göğsüne, Owtouk alınına, Gigim iç organlarına, Telal eline etki yapıyor şeklinde değerlendirilmiştir. İnsanın başına gelen bütün şanssızlıklar bunlara bağlanmıştır. Menant'tan nakledeceğimiz bir pasajda bu hususta bilgiler mevcuttur:

Lanet insanın üzerine kötü bir şeytan gibi düşüyor. Bağırın ses onundur. Kötü ses onundur. Lanet hastalığın nedenidir. Lanet insanı kuzu gibi boğazlıyor. Gövdesine giren kötü şeytan kanamasını yapıyor. Sıkıntılar veren dişi şeytanın sesi sırtlanıncı gibidir. Yönetimi altına alır ve yönetir.⁴⁷

Mezopotamya insanı bu ifritlerden korunmak ya da belirli günahkâr eylemlerin etkilerini yok etmek için büyüye başvurmuşlardır. Asurbanipal Kütüphanesi'ndeki Akadca metinlerin önemli bir parçasını, kötülükten korunma amacıyla yazılmış efsunlar ve kötülük kovucularının kullandıkları yazmalar oluşturmaktadır.⁴⁸

Bu büyülerden içerik açısından en ilginç olanı, Babil büyü geleneklerinden birisi olan "şurpu"dur.⁴⁹ Şurpu, büyücüden yardım isteyen kişinin hangi eylemiyle tanrıları kızdırdığını bilmediği durumlarda uygulanmıştır. Bu hastalar, büyücüye endişeli, uykusuz olduğu durumlarda ya da şiddetle titrediği, ağzının köpürdüğü, dilinin tutulduğu ve baş ağrısı çektiği zamanlarda başvurmuşlardır.⁵⁰

Mezopotamya büyü geleneğinde ilginç olan bir diğer büyü de "kara büyü" olmuştur. Mezopotamyalılar toplum içinde bazı kimselerin ilişki kurdukları doğaüstü güçler sayesinde insanlara kara büyü yaptıklarına inanmışlardır. Bu boş inançlarla dolu olan Mezopotamyalılar hastalıkların, habis ruhların insana sahip olmasından ve kötü cinlerin insan vücudunu zapt etmesinden kaynaklandığını düşünmüşlerdir.⁵¹ Ayrıca, hastalığın sebebinin bir tanrının öfkesi olduğu da hayal edilmiştir. Eğer hastalığın nedeni bir tanrının öfkesi ise bu öfkenin yatıştırılması gerektiğine inanılmıştır. Şayet kara büyü yapılmışsa, hastanın iyileşmesi için bu büyüün tesirinin belli metotlarla ortadan kaldırılması gerekmiştir.⁵²

Kara büyüün etkisini ortadan kaldırılarak, kötü ruhların insan vücudundan kovulmasını sağlayacak olanın ise "ak büyü" olduğunu kabul etmişlerdir. Bu sebeple de hastalıkları sihirle ya da efsunla tedavi etmeye çalışmışlardır.⁵³ Büyü bozma geleneklerinden

⁴⁵ J. Black-A. Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü-Tanrılar, İfritler, Semboller*, Aram Yay., İstanbul 2003, s. 97.

⁴⁶ J. Oates, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yay., Ankara 2004, s. 191.

⁴⁷ M. J. Menant, *Ninova Sarayı Kütüphanesi*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2005, s. 65.

⁴⁸ M. van de Mieroop, *Antik Yakınoğu'nun Tarihi*, Çev. Sinem Gül, Dost Yay., Ankara 2006, s. 304.

⁴⁹ Kelime anlamı için bkz. CAD, s. 388.

⁵⁰ Black-Green, *a.g.e.*, s. 57.

⁵¹ Gündüz, *a.g.e.*, s.300.

⁵² G. Şahinbaş Ergimöz, *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1999, s. 214.

⁵³ Gündüz, *a.g.e.*, s. 300.

en iyi bilineni “*maqlu büyüsü*”dür. Her büyü tarzına göre çeşitli figürler mevcut olup, bunlar “*terra kotta*” denilen pişmiş topraktan, yağ veya balmumu gibi maddelerden yapılmışlardır. Büyü uygulaması yapılırken bu figürler ya yakılmış ya da eritilmişlerdir. Bu işlem sırasında bunlar nasıl eriyip yok oluyorsa, yapılmış olan büyü de öyle yok olsun denmiştir. Büyüyü bozmadan önce yapılmış olan büyüün mahiyetinin bilinmesi gerekmektedir. Büyülenmiş bir kimse büyüü bozmak için birçok usul kullanmıştır. Onun yaptıkları bilinmediği için büyücülerin artık yapılarına etki edemeyeceğine inanılmıştır. Büyüyü bozacak insan yaptığı şeylerin gizli kalması için gece ve yer altı tanrılarına başvurmuştur. İkinci olarak başvuru çare ise büyücülerini Zaban şehrine göndermek veya sırları öğrenmemeleri için onların gelmelerini engellemek olmuştur.⁵⁴

Büyüler konsantre içecekler, yara lapaları, merhem gibi maddelerle beraber de kullanılmıştır. Mezopotamya’dan günümüze, belli noktalarda kullanılacak veya büyücü ya da hasta tarafından söylenecek duaların yazılı olduğu tılsımlar kalmıştır. Günümüze ulaşabilen en eski dualar, yaklaşık olarak M.Ö. 2400 yıllarına aittir.⁵⁵ Kötü ruhları kovmak için yapılan söz konusu dualarda genellikle tanrılardan yardım istenmiştir. Menant’tan naklettiğimiz ve Güneş Tanrısı Şamaş’a hitap eden bir ilahinin çevirisi şöyledir:

Yalanları gideren sen, olağanüstü kötü etkileri, kehanetleri, kızgın hastalık belirtilerini, düşleri, kötü görüntüleri yok eden sen, büyü ve sihirle uğraşan ve ülkeleri yok eden sen.⁵⁶

Dua çeşitleri incelendiğinde, duaların kabaca dört türe ayrıldığı görülmektedir. Birinci tür dualarda, büyücü doğrudan ifritleri hedef almış ve ayin sırasında ifritlerden korunmak için kendisini özellikle beyaz büyüyle ilişkilendirilmiş olan Enki/Ea, karısı Damkina ve Asarluhi’nin bir temsilcisi olarak sunmuştur. İkinci türde, dualar sıradan insanları ifritlerin saldırılarından korumak için tasarlanmıştır. Üçüncü tip dualarda ifritlerle ifritlerin yaptıkları ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır. Tıbbi dualarda ise, olayların anlatıldığı bölüm hep eksik bırakılmıştır, çünkü bu ayinlerde yapılacak olanlar, her ayin için ayrı ayrı özetlenmiş ve kaydedilmiştir. Sonuncu olarak, ifritlere ya da beyaz büyü tanrılarına değil de, ayinde kullanılacak nesnelere yönelik dualar yapılmıştır.⁵⁷

Bu dualardan da anlaşıldığı gibi Mezopotamyalılar insanın tanrının himayesi altında olduğuna inanmışlardır. Her insanın ömür boyu onunla özel olarak ilgilenen ve onu himaye altına alan bir tanrısı olduğu kabul edilmiştir. Ancak bu tanrının himayesi devam etmesi için insanın o tanrıya karşı saygısızlık yapmaması ve vazifelerinde kusur bulunmaması gerektiği düşünülmüştür. Tanrının himayesi kalkar kalkmaz, insanoğlunun çeşitli tehlikelere karşı kendisini koruyamayacağı ve hasta olacağı düşüncesi hâkim olmuştur.⁵⁸ Bu düşünce o kadar insan yaşamında etkili olmuştur ki mühür sahibi bir kişi mühründe bile koruyucu tanrısının adının bulunmasını istemiştir. Prensipten mühür üzerindeki tanrı ismiyle resminin uyması gerektiği düşüncesinin olduğu görülmektedir.⁵⁹ Tanrıça İshara’nın sembolünün yılan olması da

⁵⁴ K. Tansuğ-Ö. İnanlı, “Sümerlerin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 7, S. 4, Ankara 1949, s. 575.

⁵⁵ Black-Green, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁶ Menant, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁷ Black-Green, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁸ Sayılı, *a.g.e.*, s. 415.

⁵⁹ M. O. Tosun, “Sümer-Babil San’atının Bazı Önemli Mitolojik Tipleri Üzerinde Yeni Arkeolojik ve Filolojik Araştırmalar”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 4, S. 1, Ankara 1946, s. 18.

dikkat çekicidir.⁶⁰ Yılan tıbbın simgesi olduğu için olsa gerek bu tanrıçanın sembolü olarak kullanılmıştır.

Mezopotamya inancında hastalıklarla ilgili düşünceler, sadece bu koruyucu tanrıların insanı himayelerinden mahrum bırakmaları ile ilgili değildir. Mezopotamyalılar'ın hastalık görüşlerinde tanrılara büyük bir yer verilmiştir. Her tanrının hem hastalık hem de şifa verebileceğine inanılmıştır. Ayrıca, tıbbın özel tanrıları olduğu ve bu tıp tanrılarının özellikle sağlık ve hastalıklarla ilgilendikleri düşünülmüştür. Ninutra adlı tanrı ile eşi Gula tıbbın ve hekimlerin koruyucu tanrıları olarak kabul edilmişlerdir.⁶¹ Özellikle Gula çok ön plana çıkmıştır. Aslında başka tanrıçaların adları olan Nintinuga, Ninkarrak ve Meme adları altında ve İsin şehrinin koruyucu tanrıçası Ninisina olarak da kendisine tapılmıştır. Tanrıçanın başlıca tapınağı İsin şehrindeki "E-gal-mah" olmakla birlikte Nippur, Borsippa ve Asur şehirlerinde de tapınakları yapılmıştır.⁶² Bu şehirlerdeki tapınaklar muhtemelen hastalığın teşhisi için kullanılmıştır. Söz konusu tapınaklar aynı zamanda tıbbi metinlerin bulundurulduğu birer kütüphane olmuştur.⁶³ Mezopotamya'nın önemli tanrılarından birisi olan Tanrı Ea (Enki) da yine ön planda yer almak üzere, üfürükçülükle münasebetli sayılmıştır. Bunun haricinde Sin ile İstar da tıp alanı için önemli tanrılar olarak düşünülmüştür. Özellikle Sin, şifalı bitkilerle ilişkisi olduğu düşünülmüş ve bu sebeple ona büyük önem verilmiştir.⁶⁴

Sonuç

Her dönemde ve toplumda olduğu gibi Mezopotamya insanının da en büyük arzularından birisi, ölümsüzlük ve uzun yaşama olmuştur. Bu arzularından dolayı önce mitlerde ölümsüzlüğü aramışlar, fakat bunu başaramayınca ölüme boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Ölümsüzlüğün mümkün olmadığını görülünce bu sefer de en azından ayakta kalmanın, uzun yaşamanın sırları aranmaya başlanmıştır.

Mezopotamya insanı için hastalıklar hem can sıkıcı hem de akıl almaz bir durum olarak düşünülmüştür. Bu düşünceler çerçevesinde hastalıklarla mücadele edilmiş ve Mezopotamya tıbbi ortaya konulmuştur. Hastalıklarla mücadele edilirken akla yatkın olan ya da olmayan bir takım davranışlar sergilenmiştir. Böyle davranışlar ile ortaya çıkan Mezopotamya tıbbında bilim, din ve büyüçülük iç içe olmuştur.

Mezopotamyalı hekimler hastalıkları kendilerinin hazırlamış olduğu ilaçlar ile tedavi etmişlerdir. Onlar tarafından tabletler üzerine yazılan ilaç reçetelerinde, ilacı oluşturan maddelerin adları ve ilacın nasıl kullanılacağı belirtilmiştir. Mevcut bilgilerden Mezopotamya insanının hastalıkları genellikle bitkisel ilaçlar ile hayvansal ve mineral kaynakları kullanarak tedavi ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Mezopotamya'da cerrahi faaliyetlerde de bulunduğu aşikârdır. Hammurabi Kanunları bu hususta bilgi edindiğimiz yegâne kaynaktır ve yasalar incelendiğinde Mezopotamyalı cerrahların göz, kafatası, kol ve bacak kırıkları operasyonları gibi cerrahi tedavilerde buldukları görülmektedir.

Eski Mezopotamya'da bilinen pek çok bitkisel ilaç ve bazı cerrahi yöntemler olmasına rağmen hastalıkların nedenleri anlaşılamamıştır. Hastalıklar çoğunlukla günahların cezası olarak düşünülmüş ve tanrıların veya tanrının temsilcisi olarak çalışan ifritlerin işi olarak

⁶⁰ M. Tosun, "Sümer-Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerinde Bir Araştırma", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 18, S. 3.4., Ankara 1960, s. 265.

⁶¹ Sayılı, *a.g.e.*, s. 416.

⁶² Black-Green, *a.g.e.*, s. 92.

⁶³ www.indiana.edu., "Medicine in Ancient Mesopotamia", Erişim: 10/07/2011, s. 7.

⁶⁴ Sayılı, *a.g.e.*, s. 416.

değerlendirilmiştir. Bu düşüncelere sahip olan Mezopotamya insanı, hastalıklarla mücadele ederken bir taraftan tanrının kızgınlığını ortadan kaldırmaya çalışmış, diğer taraftan büyü yolu ile ifritlerden korunmayı ve kurtulmayı amaçlamıştır. Böylece din ve büyüün de içinde yer aldığı bir Mezopotamya tıbbi ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- ATAÇ, Galip, “Sumerde Hekimlik”, *Türk Tarihinin Anan Hatları eserinin müsveddeleri*, No:3.
- BLACK, Jeremy vd., *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, Wiesbaden 1999.
- BLACK, Jeremy-Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü-Tanrılar, İfritler, Semboller*, Aram Yay., İstanbul 2003.
- BOTTERO, Jean, *Eski Yakındoğu-Sümer'den Kutsal Kitap'a*, Çev. Adnan Kahiloğulları vd., Dost Yay., Ankara 2005.
-, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009.
- DİNÇOL, Belkıs, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul 2003.
- DONBAZ, Veysel, “Mezopotamya ve Anadolu’da Eski Tıp”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul 1993, s. 319-336.
- ERGİMÖZ, Gaye Şahinbaş, *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1999.
- GÜNDÜZ, Altay, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yay., İstanbul 2002.
- KHALKEDON, “Tıp Tarihi”, İstanbul 1998.
- KRAMER, Samuel Noah, *Sümerler*, Çev. Özcan Buze, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.
-, *Tarih Sümer’de Başlar*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yay., İstanbul 1999.
- MARTINO, Stefano de, *Hititler*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Dost Yay., Ankara 2006.
- MENANT, M. Joachim, *Ninova Sarayı Kütüphanesi*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2005.
- MIEROOP, Mark van de, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, Çev. Sinem Gül, Dost Yay., Ankara 2006.
- OATES, Joan, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yay., Ankara 2004.
- OPPENHEIM, A. Leo, *Ancient Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago 1964.
- RONAN, Colin A., *Bilim Tarihi*, TÜBİTAK Yay., Ankara 2003.
- SAYILI, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK Yay., Ankara 1991.
- SERDAROĞLU, Ümit, *Eskiçağda Tıp*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul 1996.
- SCURLOCK, JoAnn, *Macigo-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*, BRILL. STYX, Boston 2006.
- SCURLOCK, JoAnn-Burton R. Andersen, *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2004.
- TANSUĞ, Kadriye-Özel İnanlı, “Sümerlerin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 7, S. 4, Ankara 1949, s. 551-581.

TOSUN, Mebrure-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yay., Ankara 2002.

TOSUN, Mebrure, "Sümer-Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerinde Bir Araştırma", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 18, S. 3.4., Ankara 1960, s. 261-272.

....., "Sümer-Babil San'atının Bazı Önemli Mitolojik Tipleri Üzerinde Yeni Arkeolojik ve Filolojik Araştırmalar", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, c. 4, S. 1, Ankara 1946, s. 13-21.

www.indiana.edu., "Medicine in Ancient Mesopotamia", Erişim: 10/07/2011.